

पृष्ठभूमि

वातावरणमा देखापरेका समस्याहरूलाई नयाँ दृष्टिकोणबाट हेर्ने क्रममा वातावरणीय न्यायको अवधारणाको विकास भएको पाइन्छ । करिब एक दशकदेखि बहुप्रचलित यो अवधारणा नेपालको सन्दर्भमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग तथा अन्य वातावरणीय कार्यक्रम एवं नीति नियमहरूको निर्माण, निर्धारण, कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन र सहभागितामा समेत उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । जातीय एवं वर्गीय विभेदयुक्त हाम्रो समाजमा वातावरणीय सुधारबाट प्राप्त हुने फाइदाहरूका साथै समस्याहरूको न्यायपूर्ण वितरण चुनौतीपूर्ण छ ।

कुनै पनि वर्ग, रङ्ग, जातजाति, लिङ्ग वा समुदाय विशेषप्रति लक्षित नभइ वातावरणीय ह्रास वा असर तथा जोखिमहरू समानुपातिक रूपमा बहन गरिनु र साथै प्राकृतिक स्रोतको उपयोग वा वातावरणीय सुधार तथा संरक्षणबाट प्राप्त फाइदा तथा अवसरहरू पनि न्यायोचित रूपमा वितरण हुनुलाई वातावरणीय न्याय भनिन्छ । कुनै पनि स्थानीय वा राष्ट्रिय स्तरको नीति नियम तथा विकास कार्यक्रमहरूको निर्धारण, लागू वा कार्यान्वयन प्रणाली तथा निर्णय प्रकृत्यामा बिना भेदभाव सबैको समान सहभागिता रहनु पर्छ, भन्ने मान्यता यसले राख्छ । वातावरणीय न्यायको लक्ष्य दिगो एवं सुरक्षित जीविकोपार्जन हो ।

वातावरणीय न्यायको प्रकार र प्रकृति विकसित र विकासशील देशहरूमा फरक छ । विकसित देशका बहुसंख्यक मानिसहरू जीविकोपार्जनका लागि प्राकृतिक स्रोतमा प्रत्यक्ष आश्रित हुँदैनन् । यी देशमा हुने वातावरणीय अन्यायहरूमा प्रकृतिको संरक्षण नगर्नु, सहरबाट निस्कने फोहर गरीब, अल्पसंख्यक तथा पिछ्छिडिएका जाति/ समुदायको नजिक थुपार्नु, प्रदूषक कल कारखानाहरू ती समुदायसमीप स्थापना गर्नु, आदि पर्छन् । समाजमा भएको शक्ति र ज्ञानको असमान वितरणका प्रतिक यी

अन्यायपूर्ण क्रियाकलापको विरोधमा र समान नागरिक अधिकार प्राप्तिका लागि भएका अभियान, आन्दोलनहरूबाट नै वातावरणीय न्यायको अवधारणाको विकास भएको हो ।

नेपाललगायत धुप्रै विकासशील मुलुकहरूमा गरीब तथा पिछडिएका जाति/ समुदायहरूको जीविकोपार्जनका मुख्य आधार नै प्राकृतिक स्रोत हुन् । यहाँ प्रकृतिको भूमिका भनेको आफ्नो हेरचाह गर्ने समुदायलाई सेवा (भौतिक वस्तुहरू) पुऱ्याई उनीहरूका जीवनयापनमा सहयोग पुऱ्याउनु हो । यसकारण विकासशील देशहरूमा पिछडिएका, अल्पसङ्ख्यक तथा गरीब परिवारहरूको जीविकोपार्जन सुरक्षामा मद्दत पुऱ्याउने सबै आन्दोलन/ अभियानलाई वातावरणीय न्यायले समेट्छ । उदाहरणका लागि स्थानीय बिउ-बिजन बचाउने आन्दोलन, निकुञ्ज वरपर बस्ने मानिसहरूको निकुञ्जको स्रोतको उपयोग बढाउने आन्दोलन, विश्वब्यापीकरणको विरोध, खाद्य-सुरक्षा उपलब्ध गराउने आन्दोलन, वैकल्पिक जैविक कृषि आन्दोलन, परम्परागत स्वास्थ्य सेवाको पूनर्जागरण, आदि आन्दोलन/ अभियानहरू वातावरणीय न्याय भित्र पर्छन् । वातावरणीय न्यायले एकातिर जीविकोपार्जन सुरक्षामा जोड दिन्छ भने अर्कोतर्फ प्रकृति संरक्षणमा पनि जोड दिन्छ । प्रकृतिलाई भौतिक चिजको रूपमा मात्र नहेरी यसले संपूर्ण मानव समुदायलाई नै प्रकृतिको अभिन्न अङ्गको रूपमा हेर्दछ ।

वातावरणीय न्यायले खासगरी गरीब तथा पिछडिएका वर्ग तथा अल्पसंख्यक जाति/ जातिको स्वास्थ्य र जीविकोपार्जन सुरक्षालाई ध्यान दिने भएकोले यसलाई "गरीबहरूको वातावरणवाद (Environmentalism of Poor)" पनि भनिन्छ । तसर्थ, आजकल खाद्य-सुरक्षा जस्तै वातावरणीय सुरक्षामा पनि निकै जोड दिएको पाइन्छ । खाद्य-सुरक्षाको अवधारणाले जसरी पर्याप्त गुणस्तर र संस्कृति अनुसारको खानामाथि प्रत्येक

व्यक्तिको सदा पहुँच हुनु पर्छ भन्ने मान्यता राख्छ, त्यसरी नै 'वातावरण सुरक्षा'को अवधारणाले सुरक्षित र सफा वातावरणमाथि प्रत्येक व्यक्तिको पहुँच हुनु पर्छ भन्ने मान्यता राख्छ ।

खाद्य-सुरक्षालाई जत्तिकै वातावरण सुरक्षालाई पनि ध्यान दिइनु पर्छ । यी सुरक्षाहरू तब मात्रै संभव हुन्छन् जब नागरिक अधिकारको पूर्ण सुरक्षा हुन्छ । वातावरणीय न्याय नागरिक अधिकारकै अभिन्न अङ्ग हो । यद्यपि नेपाललगायत कतिपय देशहरूमा यस्ता अधिकार (सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिकसमेत)लाई आधारभूत नागरिक अधिकारको रूपमा लिइएको छैन । बिग्रँदो वातावरणले नागरिकको स्वस्थ जीवन जिउने अधिकार कुण्ठित पारेको भन्दै न्यायिक निकायमा पुगेका केही वातावरणीय मुद्दाहरूमा भने न्यायालयले सकारात्मक निर्णयहरू गरेको पाइन्छ । नागरिक अधिकारको पूर्ण सुरक्षा नभएसम्म वातावरणीय न्याय सहजप्राप्य हुँदैन । वातावरण विनाशबाट नकारात्मक रूपमा प्रभावित जनसमुदायले सोको विरोध गर्न असक्षम भएकाबखत अझ बढी विनाश भएको पाइन्छ । त्यसकारण स्वतन्त्र प्रेस, सूचनाको हक, वाक् स्वतन्त्रता, निष्पक्ष चुनाव, समूहमा आबद्ध हुन पाउने अधिकार, आदि वातावरणीय न्यायका लागि पनि आवश्यक शर्त हुन् । यी अधिकारहरूको अभावमा प्रकृति विनाशबाट पीडित समुदायले आवाज उठाउन पाउँदैनन् र प्रकृति विनाश निरन्तर चलिरहन्छ ।

विश्वव्यापीकरणका कारण विश्वका प्रमुख आर्थिक/राजनीतिक केन्द्रबाट गरिएका निर्णयहरूले दूरदराजका बासिन्दाका क्रियाकलापमा हस्तक्षेप गर्न थालेका छन् । स्थानीय वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पार्न थालेका छन् । आफ्ना निर्णयबाट भएको वातावरण विनाशको प्रत्यक्ष असर ती निर्णयकर्ताहरूले भोग्नु पर्दैन भने वातावरण विनाशको दुष्प्रभाव

बेहाने समुदायले आफ्नो आवाज निर्णय केन्द्रसम्म पुऱ्याउन सक्दैनन् । यस्तो अवस्थामा वातावरण विनाश र मानवीय शोषण बढी नै रहन्छ र वातावरणीय अन्यायको अवस्था सृजना हुन्छ । जबसम्म स्थानीय समुदायलाई पूर्णरूपमा आफ्नो प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण वा उपयोग गर्ने अधिकार प्राप्त हुँदैन तबसम्म यो अवस्था कायमै रहन्छ ।

वातावरणीय अन्यायको अवस्था सृजना हुनुमा सामाजिक अन्यायको प्रमुख भूमिका हुन्छ । सामाजिक अन्याय (वर्ग, लिङ्ग, उमेर, धर्म, जातिअनुसार) भएको ठाउँमा सोही कारण वातावरणीय अन्याय हुन्छ र फलतः वातावरण विनाश हुन्छ । वातावरण विनाशले पुनःसामाजिक अन्यायहरूको सृजना गर्छ । सामाजिक स्थिति र वातावरणीय स्थिति, तसर्थ, एक अर्कासँग अन्योन्याश्रित छन् । यस अर्थमा वातावरणीय न्याय एउटा राजनीतिक प्रकृया हुन पुग्छ ।

वर्गीय तथा अन्य हिसाबले असमान समाजमा प्रतिकूल पर्यावरणीय असरहरूको बोझ सामाजिक अन्यायको मारमा परेका समुदायमाथि नै थोपरिन्छ । यसले वातावरणीय वर्गवाद र वर्णवाद जस्ता अवस्थाहरूको सृजना गर्छ । समाजका प्रतिष्ठित वर्गले राजनीतिक शक्तिको प्रयोग गरी सार्वजनिक सम्पत्तिहरूलाई निजीकरण गर्ने तथा वातावरणीय फाइदाको अधिकतम उपयोग गर्छन् । त्यसैगरी, ठूलाठालुहरूले वातावरणीय अन्यायबाट पीडित समुदायको आवाजलाई कमजोर वा बन्द नै गर्छन् । सहरहरूमा फोहर फाल्दा देखिने प्रतिकृया 'मेरो घर छेउमा होइन (Not in My Backyard)' पनि यही सामाजिक असमानताको उपज हो, जसले गर्दा फोहरहरू गरीब तथा कमजोर वर्गकै घर छेउमा थुपारिन्छ ।

पूँजीवादी आर्थिक/ राजनीतिक प्रणालीले सामाजिक असमानतालाई बढोत्तरी गर्ने भएकोले यसले वातावरणीय अन्याय

निम्त्याएर वातावरण विनाशमा सहयोग पुऱ्याइरहेको छ । पूँजीवाद र विश्वव्यापीकरण (जसले थोरै सङ्ख्याहरूको व्यक्तिगत वा कम्पनीहरूको माध्यमबाट आर्थिक नियन्त्रण गर्ने शक्तिमा भएको विकासलाई जनाउँछ) को बढ्दो प्रभावले गर्दा सार्वजनिक क्षेत्रहरूमा र जनताका आवाजमा अतिक्रमण भएको छ । निर्णयकर्ताहरूले समाजको तल्लो तहबाट आएका आवाजलाई ध्यान नदिने वातावरण सृजना भएको छ । पूँजीवादी आर्थिक पद्धति केवल मुनाफामा मात्र केन्द्रित हुने हुँदा सामाजिक विनाश बढ्दै गैरहेको छ । तसर्थ, जबसम्म विविध सार्वजनिक क्षेत्रहरूको विकास साथै सहभागी तथा सम्वादमूलक प्रजातान्त्रिक प्रकृया अबलम्बन गरिँदैन, तबसम्म वातावरणीय न्यायको अवस्था राम्रो हुँदैन ।

नेपालमा वातावरणीय न्यायको नामबाटै हालसम्म कुनै अध्ययन, अनुसन्धान तथा कार्यक्रमहरू भएको छैन । नयाँ अवधारणा भएकाले र यससम्बन्धी उल्लेख्य कार्य नभएकाले नेपालको सन्दर्भमा वातावरणीय न्यायको अरू व्याख्या जरुरी छ । वातावरणीय अधिकार तथा सुरक्षित जीविकोपार्जनका लागि महत्वपूर्ण वातावरणीय न्यायको अवधारणा प्रष्ट हुन यससँग जोडिएर आउने विभिन्न शब्दहरूको बारेमा जानकारी आवश्यक हुन्छ । वातावरणीय न्यायसँग सम्बन्धित शब्दहरूको बोधगम्य नभएसम्म र बोलीचालीको भाषामा प्रयुक्त नभएसम्म यो विषयले व्यापकता हासिल गर्न सक्दैन । मिडियामा, लेख, कार्यपत्र, प्रतिवेदन वा अन्य रचनाहरूमा यससँग सम्बन्धित शब्दहरूको अधिक प्रयोग भएमा मात्र यी शब्दहरू प्रचलित तथा परिष्कृत हुँदै जान्छन् । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी यो शब्दावली तयार गरिएको छ । नेपालमा वातावरणीय न्यायको सरोकारको

समुदाय, सामुदायिक विकासमा समर्पित कार्यकर्ता रसंस्थाहरू तथा तत्सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र खोजबीनमा जुटेका विद्यार्थी, शोधकर्ता र पत्रकारहरूका लागि यो शब्दावली सहायक हुनेछ भन्ने विश्वास गरिएको छ ।

यस शब्दावलीको लागि शब्दहरूको चयन वातावरणीय न्यायको प्रचलित अवधारणाको आधारमा गरिएको छ जसको निरन्तर समीक्षा तथा बहस अपेक्षित छ । नेपालको वातावरणीय न्यायको लागि तयार पारिएको सन्दर्भ ग्रन्थ (Bibliography), त्यसै सन्दर्भमा गरिएको स्थलगत अनुसन्धान, अन्य देशहरूमा प्रकाशित लेख अथवा कार्यपत्रहरू तथा प्रचलित अन्य शब्दहरू यो शब्दावलीका स्रोत हुन् ।

शब्दावलीको मुख्य भागमा शब्दहरूलाई नेपाली वर्णानुक्रम अनुसार राखिएको छ र सँगै उक्त शब्दको अङ्ग्रेजी अनुवाद पनि दिइएको छ । प्राविधिक नेपाली शब्दहरूको आधार श्री ५ को सरकारका वन ऐन (२०४९), राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन (२०२९), वातावरण संरक्षण ऐन (२०५३) र राष्ट्रिय योजना आयोग तथा विश्व संरक्षण सङ्घको संयुक्त तत्वावधानमा सञ्चालित राष्ट्रिय संरक्षण कार्यनीति आयोगना अन्तर्गत प्रकाशित "वातावरण शब्दावली (१९९६)"लाई मानिएको छ । शब्दहरूको व्याख्या हाम्रा वरपर भएका उदाहरणहरूबाट गर्न खोजिएको छ । कुनै शब्दले चिनाउने समस्या नेपालमा कसरी वातावरणीय न्यायको समस्या बन्न पुग्छ भनेर देखाउन खोजिएको छ । उदाहरणका लागि "सहरी फोहर" लाई वातावरणीय न्यायको समस्याको रूपमा देखाउन त्यसको तह लगाउने काम कहाँ र कसरी हुन्छ भन्ने तथ्यलाई व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ । यहाँ सूचीकृत शब्दहरू प्रायः समस्यामै केन्द्रित

हुने भएकाले व्याख्या गर्दा पनि शब्दसँग सम्बन्धित नकारात्मक असरहरू नै मुख्य रूपमा केलाइएको छ । उदाहरणका लागि "आधुनिकीकरण" को व्याख्या गर्दा त्यसको नकारात्मक असरले नै कसरी वातावरणीय अन्याय हुन्छ भन्ने प्रष्ट पाछै ।

